

३. समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना

३.१ समाज

३.२. समुदाय

३.३. सामाजिक समूह

३.४. सामाजिक दर्जा, सामाजिक भूमिका, सामाजिक नियमने

प्रस्तावना

समाजातील प्रत्येक सामाजिक घटनेचा अभ्यास समाजशास्त्रात केला जात असल्याने ते एक गुंतागुंतीचे शास्त्र मानले जाते. समाजशास्त्रीय संकल्पना अमूर्त असल्याने त्या समजण्यास अवघड जातात. उदा., समाज, समुदाय, कुटुंब, आंतरक्रिया, संघर्ष, संस्कृती, वर्ग, अलगता, भेदभाव, संरचना, कार्ये इत्यादी. आपण या पाठामध्ये समाजशास्त्रातील काही मूलभूत संकल्पना अभ्यासणार आहोत.

३.१ समाज

ऑरिस्टॉटलच्या मते, 'मनुष्य हा एक सामाजिक प्राणी आहे.' तो समाजाशिवाय राहू शकत नाही. मानवाच्या मूलभूत आणि अगदी आवश्यक अशा काही गरजा आहेत. ज्या केवळ संघटनांच्या ठरावीक साचामध्ये किंवा चौकटीत राहूनच भागू शकतात. मानवाच्या उत्क्रांतीच्या काळापासून मानवाने जे सामूहिक जीवन निर्माण केले आहे त्यास 'समाज' असे म्हणतात. समाजामध्ये परस्पर वर्तणूक आणि नाती ही ठरावीक पद्धतीनेच असलेली दिसून येतात. जेव्हा व्यक्तीव्यक्तींमध्ये सामाजिक संबंध निर्माण होतात, त्यालाच समाज असे म्हणतात.

समाजशास्त्रामध्ये 'समाज' ही एक मूलभूत संकल्पना आहे. समाज हा शब्द 'socius' या लॅटीन

शब्दापासून बनला आहे. ज्याचा अर्थ सहयोगी किंवा मैत्री असा होतो. जॉर्ज सिमेल यांनी 'Sociability' ला महत्त्व दिले आहे. याचाच अर्थ मानवाला इतरांच्या सोबत किंवा समूहात राहणे महत्त्वाचे वाटते.

'समाज' या शब्दाची व्याप्ती मोठी आहे. हा शब्द सर्वसामान्यांच्या माहितीचा आहे. लोक याचा वापर अगदी सहज किंवा आपल्या रोजच्या जीवनात करतात. उदाहरणार्थ, आर्य समाज, आदिवासी समाज, महिला समाज, सहकारी समाज, औद्योगिक समाज इत्यादी. समाजशास्त्र हे समाजाचे शास्त्र आहे. समाजशास्त्राचा खरा अर्थ जाणून घेणे आवश्यक आहे. बहुतेक वेळा 'समाज' (society) हा शब्द 'मंडळ', 'संघटन' किंवा 'समूह' यांसाठी वापरला जातो. उदाहरणार्थ, 'पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी', 'डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी', 'आयडिअल हाऊसिंग सोसायटी' इत्यादी. मात्र अशा प्रकारचा समाजाचा अर्थ समाजशास्त्रामध्ये गृहीत धरला जात नाही. समाजशास्त्रामध्ये 'समाज' ही संज्ञा वापरताना त्याला विशिष्ट अर्थ असतो, ज्यामध्ये तो शब्द वापरण्यामागे काही विशिष्ट वैज्ञानिक विचार असतो. आपण भौतिक शास्त्रामध्ये काही संज्ञा वापरतो त्याचप्रमाणे समाजशास्त्रामध्येही काही संज्ञा वापरल्या जातात.

या संदर्भात 'समाज' या संकल्पनेच्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे :

३.१.१ व्याख्या

(१) मॅक आयव्हर आणि पेज : "समाज हा अनेक समूह व विभागातील क्रिया प्रतिक्रियांची, अधिकारांची आणि सहकार्याची अशी व्यवस्था आहे की ज्यामुळे मानवी वर्तन व स्वातंत्र्य यावर

नियंत्रण ठेवले जाते.”

(२) **ऑक्सफर्ड डिक्शनरी** : “कमी-जास्त प्रमाणामध्ये, समूहामध्ये राहणाऱ्या एकत्रित लोकांचा समूह म्हणजे समाज होय.”

(३) **मॉरिस गिन्सबर्ग** : “विशिष्ट संबंध व वर्तनाचे प्रकार यांनी एकत्रित बांधल्या गेलेल्या व्यक्तींचा समूह म्हणजे समाज होय. त्यामुळे अशा तऱ्हेचे संबंध न ठेवणाऱ्या किंवा दुसरे वर्तन प्रकार आचरणात आणणाऱ्या व्यक्तींपासून त्या समाजातील व्यक्ती वेगळ्या दिसतात.”

लोकांमधील सामाजिक संबंध हा समाजाचा महत्त्वाचा घटक आहे असे समाजशास्त्रज्ञांना वाटते. त्यामुळे समाज म्हणजे ‘सामाजिक संबंधांची व्यवस्था होय.’ अशी व्याख्या करता येते. अर्थात मानवामानवांतील सर्व संबंध हे सामाजिक असतातच असे नाही. सामाजिक संबंध अस्तित्वात येण्यासाठी काही निश्चित अटींची पूर्तता होणे आवश्यक असते. या अटी पुढीलप्रमाणे :

(१) **परस्परांची जाणीव असणे** : सामाजिक संबंधांमध्ये सहभागी असलेल्या व्यक्तींना परस्परांच्या अस्तित्वाची जाणीव असावी लागते.

(२) **परस्परांमध्ये देवाणघेवाण होणे आवश्यक असते** : सामाजिक संबंध प्रस्थापित होण्यासाठी व्यक्तींमध्ये देवाणघेवाण होणे महत्त्वाचे असते. उदा., जेव्हा दोन व्यक्ती एकमेकांच्या विरुद्ध दिशेने धावत असतात तेव्हा त्यांना एकमेकांच्या अस्तित्वाची जाणीव असते. यामध्ये सामाजिक संबंधांची पहिली अट पूर्ण होते. पण जेव्हा एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीला नमस्कार करते व दुसरी व्यक्ती त्याला प्रतिनमस्कार करते तेव्हाच त्यांच्यात आंतरक्रिया होऊन सामाजिक संबंधाची दुसरी अट पूर्ण होते. हे संबंध सहकार्याचे असले पाहिजेत असे नाही तर ते संघर्षाचे सुद्धा असू शकतात.

सामाजिक आंतरसंबंध

३.१.२ समाजाची वैशिष्ट्ये

मॅक आयव्हर यांनी समाजाची पुढीलप्रमाणे काही वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

(१) **समाजात असलेली साम्ये** : व्यक्तींमधील साम्य हा समाजातील आवश्यक घटक आहे. लोकांच्या गरजा, ध्येय, कल्पना, मूल्ये, जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन यांत साम्य असते. मॅक आयव्हर यांनी समाज म्हणजे साधर्म्य असे म्हटले आहे. शारीरिक आणि मानसिकदृष्ट्या साधर्म्य असल्याशिवाय समाज निर्माण होणे शक्य नाही. आपण सर्व एक आहोत ही जाणीव काही बाबतीत असणाऱ्या साम्यातून निर्माण होत असते. उदाहरणार्थ, आपण सर्व मानव वंशाचे आहोत किंवा आपण एकाच देवावर विश्वास ठेवतो, एकाच आचारसंहितेचे पालन करतो, समान भाषा बोलतो, कुटुंबात राहतो, अन्न, वस्त्र, निवारा या आपल्या मूलभूत गरजा आहेत इत्यादी.

(२) **सामाजिक भिन्नता** : साम्याप्रमाणेच समाज हा भिन्नतेवर देखील आधारित आहे. भिन्नता हा सशक्त समाजाचा महत्त्वाचा घटक आहे.

समाजातील विविध गरजा भागवण्यासाठी, विविध प्रकारच्या व्यक्तिमत्त्वांचीही आवश्यकता असते. उदाहरणार्थ लिंग, वय, शारीरिक सामर्थ्य, बुद्धिमत्ता, व्यक्तिमत्त्व, भौतिक वस्तू आणि संपत्तीवरील मालकी इत्यादींवरील आधारित भेद.

(३)परस्परावलंबित्व : समाजामध्ये एक व्यक्ती ही दुसऱ्या व्यक्तीवर स्वतःच्या गरजा भागवण्यासाठी अवलंबून असते. एक समूह, एक राष्ट्र, एक समुदाय हा विकासासाठी इतरांवर अवलंबून असतो. हेच परस्परावलंबित्व आपणास कुटुंबामध्येही दिसून येते. समाजामध्ये विविध प्रकारचे सामाजिक संबंध समाजाच्या अस्तित्वासाठी आवश्यक असतात.

(४)सहकार्य : गिसबर्टच्या मते, सहकार्य ही सामाजिक जीवनाची प्राथमिक प्रक्रिया आहे. सहकार्याशिवाय समाजाचे अस्तित्व अशक्य आहे. लोक प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्षरीत्या एकमेकास सहकार्य करत असतात.

(५)नियमनात्मकता : लोकांचे समाजातील वर्तन समाजयंत्रणेकडून मूल्यांकित केले जाते व नियंत्रित केले जाते. या नियंत्रणाच्या साधनांना 'नियमने' असे म्हणतात. नियमने ही कायमच समाजातील चुकीची वर्तणूक किंवा समाजाला घातक ठरणाऱ्या कृतींना नियंत्रित करण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणजेच नियमने समाजाला संरक्षित करत असतात किंवा करण्याचा प्रयत्न करतात.

(६)गतिशीलता : कोणताही समाज स्थिर नसतो. समाज परिवर्तनशील आणि सतत परिवर्तित होणारा असतो. जुन्या चालीरिती, परंपरा, मूल्ये, नियमने आणि संस्था या बदलत राहतात. नवीन चालीरिती, परंपरा, मूल्ये, नियमने आणि संस्था त्यांची जागा घेतात.

३.२ समुदाय

समान भूप्रदेशात कायमस्वरूपी वास्तव्य करणाऱ्या एकसंध समूहाला उद्देशून समुदाय ही संकल्पना वापरली जाते. 'समुदाय' ही संकल्पना नेहमीच विशिष्ट भौतिक भूप्रदेशाच्या संदर्भात वापरली जाते. मॅक आयव्हर आणि पेज असे म्हणतात, "समुदायाला नेहमीच एक प्रादेशिक स्वरूप असते. समान भूप्रदेश आणि समान जीवनपद्धती हे समुदायाचे वैशिष्ट्य असते."

'समान ध्येय व गरजा भागवण्यासाठी एका विशिष्ट प्रदेशावर राहणाऱ्या समूहास समुदाय असे म्हणतात.' समुदायामध्ये राहणारे लोक हे त्यांचे सामाजिक संबंध निर्माण करतात, त्यांच्यामध्ये एकमेकांबद्दल प्रेम आणि आपुलकी असते आणि ते समान जाणिवा धारण करतात.

३.२.१ व्याख्या

१) बोगार्डस इ.एस. : "विशिष्ट भूप्रदेशात राहणाऱ्या व आपलेपणाची भावना असलेला सामाजिक समूह म्हणजे समुदाय होय."

२) ऑक्सफर्ड डिक्शनरी : "समान भूभागावर राहणाऱ्या किंवा समान विशिष्ट गुणधर्म असणाऱ्या लोकांचा समूह म्हणजे समुदाय होय."

३) जॉर्ज ल्युंडबर्ग : "मर्यादित भूप्रदेशात राहणाऱ्या व समान असे स्वतंत्र जीवन जगणाऱ्या मानवी लोकसंख्येस समुदाय असे म्हणतात."

समुदायामध्ये पुढील बाबी समाविष्ट होतात.

- समान भौगोलिक प्रदेश
- समान आवडीनिवडी
- परस्परावलंबित सामाजिक जीवन
- आपलेपणाची भावना

३.२.२ समुदायाचे घटक

मॅक आयव्हर यांनी समुदायाचे दोन महत्त्वाचे घटक सांगितले आहेत.

(१) विशिष्ट भूप्रदेश (२) समुदाय भावना.

(१)विशिष्ट भूप्रदेश : समुदाय हा एक प्रादेशिक समूह आहे. तो कायम एक भौगोलिक प्रदेश व्याप्त करत असतो. त्याच्या स्वतःच्या अशा ठरावीक प्रादेशिक सीमारेषा असतात. प्रदेश हा समुदायाचा भौतिक पाया आहे. जरी स्थलांतर किंवा बदलाची सवय असली तरी भटक्या समाजामध्येही समुदाय असतो. लोकांचा समूह जेव्हा एका विशिष्ट प्रदेशामध्ये वास्तव्य करण्यास सुरुवात करतो तेव्हाच समुदाय तयार होतो.

एकत्र राहण्याने लोकांचे सामाजिक संबंध विकसित होतात. एकत्रित राहण्यामुळे लोकांना संरक्षण, सुरक्षा, निर्भीडता प्राप्त होते, यातून समुदायातील सदस्यांना त्यांचे समान ध्येय प्राप्त करण्यासाठी मदत होते. एकाच प्रदेशावर राहणाऱ्या लोकांमध्ये दृढ ऐक्य निर्माण होते. विशिष्ट प्रदेश हा सामुदायिक जीवनाचा पायाभूत घटक आहे.

(२)समुदाय भावना: समुदाय भावना म्हणजे समान विचार धारण करणे. सदस्यांमध्ये कायम एकत्रित असण्याची आणि समान उद्दिष्टांची जाणीव असावी लागते. समुदायामध्ये राहणाऱ्या व्यक्तींमध्ये एकत्रित जीवन जगण्याची जाणीव असावी लागते. समुदाय भावनेमुळे व्यक्ती आपल्या समुदायाशी भावनिकदृष्ट्या जोडल्या जातात.

उपक्रम - १

आदिवासी, ग्रामीण किंवा शहरी समुदायाला भेट द्या आणि ३ ते ५ लोकांशी चर्चा करून त्यांच्या कुटुंब, प्रथा, श्रद्धा व कार्य इत्यादींबाबत माहिती घेऊन अहवाल तयार करा किंवा मोबाइलवर एक छोटी फिल्म तयार करून वर्गात सादर करा.

३.३ सामाजिक समूह

सामान्यतः समूह या शब्दाचा अर्थ व्यक्तींचा समुच्चय असा असू शकेल. समूह हा शब्द मुक्तपणे वापरला जातो. काही वेळा सामाजिक समूह हा शब्द संपूर्ण मानव समूहासाठी वापरला जातो तर काही वेळा हाच शब्द दोन व्यक्तींनी मिळून बनलेल्या लहान समूहासाठी देखील वापरला जातो. सामाजिक समूह ही अतिशय महत्त्वाची संकल्पना आहे. मानव हा सामाजिक प्राणी आहे म्हणून तो नेहमी सामाजिक समूहात राहतो. जगात सर्वत्र मानव एकमेकांच्या घनिष्ठ सामाजिक साहचर्यात राहतात. जन्मापासून लोक नेहमीच समूहात राहतात. समूहात राहूनच ते समाजशील बनण्यास शिकतात. समूह जीवनाद्वारेच आपण आपल्या विविध गरजा पूर्ण करण्यास समर्थ बनतो.

सामाजिक समूह

३.३.१ व्याख्या

(१)ऑगबर्न आणि निमकॉफ : “ज्या वेळी दोन किंवा अधिक व्यक्ती एकत्रित येतात आणि परस्परांवर प्रभाव पाडतात त्या वेळी त्यांचा सामाजिक समूह निर्माण होतो.”

(२)ऑक्सफर्ड डिक्शनरी : “काही व्यक्ती या एकमेकांशी कमी-जास्त प्रमाणात संलग्न होतात किंवा एकत्रित येतात. कारण एकतर त्या समान वर्ग किंवा वंश म्हणून ठरावीक वैशिष्ट्ये धारण करतात किंवा ते आंतरक्रियेच्या विशिष्ट

आकृतिबंधामुळे एकमेकांसोबत बांधले गेलेले असतात.”

(३) मॅक आयव्हर आणि पेज : “परस्परांशी सामाजिक संबंध प्रस्थापित झालेल्या मानवांचा समुच्चय म्हणजे समूह होय.”

थोडक्यात, सामाजिक समूह म्हणजे

- (१) समान ध्येय आणि अपेक्षा असणाऱ्या व्यक्तींचा समुच्चय.
- (२) नियमित आंतरक्रिया असणाऱ्या व्यक्तींचा समुच्चय.
- (३) समान गुणवैशिष्ट्ये असणाऱ्या व्यक्तींचा समुच्चय.

३.३.२ सामाजिक समूहाची वैशिष्ट्ये

- (i) सामाजिक समूह अस्तित्वात येण्यासाठी दोन किंवा त्यापेक्षा जास्त व्यक्तींची गरज असते. व्यक्तींशिवाय सामाजिक समूह हा तयारच होऊ शकत नाही. कमीत-कमी दोन व्यक्तींचा मिळून सामाजिक समूह निर्माण होतो. उदा., पती-पत्नी, दोन मित्र इत्यादी.
- (ii) समूह निर्माण होण्यासाठी आंतरक्रिया महत्त्वपूर्ण मानली जाते. सामाजिक समूह हे सामाजिक आंतरक्रियांची व्यवस्था आहे.
- (iii) समूह जीवनामध्ये परस्परांविषयीची जाणीव समाविष्ट असते.
- (iv) ‘आपलेपणाची भावना’ समूहाचे ऐक्य दर्शवते. ही भावना सामूहिक जाणिवेची निर्मिती करते.
- (v) समान गरजा भागवण्यासाठी समूह निर्माण होतात. उदाहरणार्थ, राजकीय समूह, धार्मिक समूह, जातीय समूह, क्रीडा समूह.
- (vi) सदस्यांची वर्तणूक नियंत्रित करण्यासाठी प्रत्येक समूहाची स्वतःची अशी मूल्ये, नियम (लिखित/

अलिखित) असतात.

- (vii) सामाजिक समूह हे मूलतःच गतिशील असतात. याचाच अर्थ सामाजिक समूह हे वेळोवेळी परिवर्तित होत राहतात.

३.३.३ सामाजिक समूहांचे प्रकार

विविध समाजशास्त्रज्ञांनी समूहांच्या केलेल्या वर्गीकरणाचा अभ्यास करून सामाजिक समूहांचे विविध गुणधर्म पाहणार आहोत.

(१) अंतःसमूह आणि बहिःसमूह : अंतःसमूह म्हणजे ज्यामध्ये लोकांना आपलेपणाची भावना किंवा आपण याच समूहाचे आहोत असे वाटते तो समूह होय. या समूहामध्ये ‘आपण किंवा आम्ही’ अशी भावना असणारे सर्व लोक समाविष्ट होतात. अंतःसमूह म्हणजे एखाद्या कुटुंबासारखा छोटा किंवा समाजासारखा मोठा समूहही असू शकतो. अंतर्गत समूहाचे अस्तित्व ‘बहिःसमूहाची’ जाणीव करून देते. थोडक्यात, लोक ज्या समूहाला आपला समजत नाहीत किंवा आपण या समूहाचे नाही असे मानतात तो समूह म्हणजे बहिःसमूह/बाह्यसमूह.

विल्यम सम्नर यांनी या दोन समूहांतील फरक दाखवून दिला आहे. अंतःसमूह म्हणजे ‘आम्ही समूह’ आणि बहिःसमूह म्हणजे ‘त्यांचा समूह’. अंतःसमूह लोक एकमेकांना त्यांच्यातीलच एक म्हणून ओळखतात आणि त्यांच्यात आपलेपणाची भावना असते. अंतःसमूहातील व्यक्तींना दुसऱ्या एखाद्या सांस्कृतिक किंवा वांशिकदृष्ट्या भिन्न वाटणाऱ्या समूहांकडून धोका वाटू शकतो किंवा द्वेष भावना जाणवते. यालाच समाजशास्त्रज्ञ बाह्य समूह किंवा ‘त्यांचा’ समूह असे म्हणतात. बहिःसमूहाची परिभाषाच अंतःसमूहाच्या संदर्भात केली जाते. बहिःसमूहामध्ये अशाच व्यक्तींचा समावेश केला

जातो ज्या आपल्यापेक्षा वेगळ्या आहेत असे वाटते किंवा ज्यांचा द्वेष केला जातो किंवा ज्यांच्याबरोबर स्पर्धा किंवा संघर्ष असतो. असे असले तरीही परिस्थितीनुसार अंतःसमूह आणि बहिःसमूहामधील भेदाची व्याख्या बदलू शकते.

(२) ऐच्छिक आणि अनैच्छिक समूह : चार्ल्स

एलवूड यांनी हे वर्गीकरण मांडले आहे. त्यांच्या मते, ऐच्छिक समूहामध्ये राजकीय पक्ष, ट्रेड युनियन, युवा संस्था, सांस्कृतिक मंडळे इत्यादी येतात. अनैच्छिक समूहामध्ये कुटुंब, जात, वंश इत्यादी येतात.

ऐच्छिक समूहाचे सदस्यत्व हे स्वतः स्वीकारलेले असते. या समूहामध्ये सदस्य प्रवेश करू शकतात किंवा त्यातून स्वेच्छेने बाहेरही पडू शकतात. या समूहातील सदस्यांवर कोणत्याही प्रकारची सक्ती किंवा अधिक काळ राहण्याची सक्ती नसते. उदाहरणार्थ, व्यावसायिक समूह.

अनैच्छिक समूहाचे सदस्यत्व हे जन्माने प्राप्त होते किंवा यामध्ये स्वेच्छेपेक्षा सक्ती अधिक असते. उदाहरणार्थ, कुटुंब, जात, धार्मिक समूह, वंश इत्यादी.

ऐच्छिक समूह	अनैच्छिक समूह
स्वेच्छेवर सदस्यत्व आधारित	जन्मावर सदस्यत्व आधारित
सदस्यत्व सोडणेही स्वेच्छेवर आधारित	कोणीही सदस्यत्व नाकारू शकत नाही/ते नाकारणे अवघड असते.
उदाहरणार्थ, राजकीय पक्ष, व्यापारी संघटना, युवा संघटना, सांस्कृतिक मंडळे	उदाहरणार्थ, कुटुंब, जात, वंश

(३) लहान आणि मोठा समूह : जॉर्ज सिमेल यांनी

याचे वर्गीकरण केले आहे. या वर्गीकरणामध्ये समूहाच्या आकारमानाला महत्त्व आहे.

लहान समूहामध्ये 'जोडी', 'त्रिकूट' आणि इतर लहान समूहांचा समावेश होतो. मोठे समूह हे वांशिक समूह, राष्ट्र आणि इतर मोठ्या मंडळांचे प्रतिनिधित्व करतात.

ज्या समूहांचा आकार खूप लहान असतो व ज्यामध्ये सर्वच व्यक्ती एकमेकांबरोबर आंतरक्रिया करू शकतात, संवाद साधू शकतात व कमीत-कमी एकमेकांशी परिचित असतात, त्यांना लहान समूह असे म्हटले जाते. काही प्राथमिक समूह जसे की, कुटुंब हेही लहान समूहामध्ये येते. लहान समूहालाच अनौपचारिक समूह देखील म्हटले जाते.

लहान समूह	मोठा समूह
अनौपचारिक आणि आकृतिबंध नसलेला	औपचारिक आणि आकृतिबंध असलेला
अनौपचारिक आंतरक्रियांवर आधारित	औपचारिक आंतरक्रियांवर आधारित
व्यक्तिगत आंतरक्रिया	व्यक्तिगत आंतरक्रिया अवघड
आकाराने लहान	आकाराने मोठा
उदाहरणार्थ, जोडी, त्रिकूट, कुटुंब, नातेसंबंध	उदाहरणार्थ, राष्ट्र, विद्यापीठ, राज्य, वंश

समूहामधील आंतरक्रियेच्या प्रक्रियेला महत्त्व देणारे जॉर्ज सिमेल हे पहिले जर्मन समाजशास्त्रज्ञ आहेत. समूहाच्या आकारमानावर प्रकाश टाकताना सिमेल म्हणतात, लहान समूहांमध्ये विशिष्ट प्रकारच्या आंतरक्रिया दिसून येतात. जसजसे समूहाचे आकारमान वाढत जाते तसतसे या आंतरक्रियांमध्ये बदल होतो, काही आंतरक्रिया संपूर्णपणे लुप्त होतात.

सर्वात लहान समूह म्हणजे 'जोडी' किंवा

दोन सदस्यांचा समूह. एक लग्न झालेले जोडपे हे 'जोडी' चे उदाहरण आहे. जेव्हा या लग्न झालेल्या जोडप्याला मूल होते तेव्हा ते तीन सदस्य होतात. यालाच 'त्रिकूट' म्हणजे तीन सदस्यांचे कुटुंब किंवा तीन सदस्यांचा लहान समूह असे संबोधले जाते.

(४) प्राथमिक आणि दुय्यम समूह : सामाजिक समूहांचे प्राथमिक आणि दुय्यम असे दोन समूहांमध्ये विभाजन केले जाते. सामाजिक आंतरक्रियांचे गुणधर्म आणि लक्षणे यांच्या आधारे प्राथमिक आणि दुय्यम असे समूहांचे वर्गीकरण केले जाते. ज्या समूहांमध्ये व्यक्ती एकमेकांसोबत परस्पर सहकार्य भावनेने काम करतात आणि त्यांच्यात जवळचे संबंध निर्माण होतात त्यांना 'प्राथमिक समूह' असे म्हणतात. कुटुंब हे प्राथमिक समूहाचे अगदी उत्तम उदाहरण आहे. परंतु जसजसा समाज विकसित होत जातो तसतसे दुय्यम समूह हे वाढत जातात. दुय्यम समूहांमध्ये व्यक्तींचे परस्परसंबंध हे खूप जवळचे नसतात. व्यावसायिक कंपनी, कामगार संघटना इत्यादी दुय्यम समूहाची उदाहरणे होत.

(१) प्राथमिक समूह : चार्ल्स हार्टन कूले यांनी त्यांच्या 'Social Organization' या पुस्तकामध्ये १९०९ साली 'प्राथमिक समूह' ही संज्ञा प्रथमतः वापरली. यामध्ये त्यांनी व्यक्तिगत, प्रत्यक्ष समोरासमोरील संबंध आणि सहकार्य अशा लहान समूहांच्या वैशिष्ट्यांचा उल्लेख केला. प्राथमिक समूह हे सामाजीकरणाची प्रक्रिया, भूमिका व दर्जाच्या विकासामध्ये खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

प्राथमिक समूह हे व्यक्तीच्या रोजच्या जीवनातील आवश्यक घटक आहे. कुटुंब, जवळचा मित्र परिवार, शेजारी गाव हे सर्व प्राथमिक समूह आहेत. हे समूह

अनौपचारिक संबंधावर आधारित असतात. सामाजिक जीवन हे याच समूहामधून सुरू होते.

प्राथमिक समूह

* प्राथमिक समूहाची वैशिष्ट्ये

- (i) **भौतिक सान्निध्य :** भौतिक सान्निध्य हे प्राथमिक समूहासाठी आवश्यक असते. भौतिक सान्निध्य या वैशिष्ट्यामुळेच कुटुंब आणि शेजार हे प्राथमिक समूह म्हणून ओळखले जातात.
- (ii) **समूहाचे लहान आकारमान :** प्राथमिक समूहासाठी त्याचा आकार लहान असणे आवश्यक असते. समूहातील लहान आकारामुळेच त्यातील सदस्यांचे एकमेकांबरोबर जवळचे संबंध निर्माण होतात.
- (iii) **नात्यांचे शाश्वत स्वरूप :** नात्यातील शाश्वत स्वरूपाचे संबंध त्यातील सदस्यांमध्ये जास्तीत जास्त एकात्मता किंवा अतूटता निर्माण करतात.
- (iv) **प्रत्यक्ष संबंध :** प्राथमिक समूह हे जवळीकतेवर किंवा निकटतेवर आधारित असतात. अशा प्रकारच्या समूहांमध्ये प्रत्यक्ष संबंध हे जवळीकता किंवा निकटता निर्माण करतात. हे समूहाची स्थिरता टिकवून ठेवण्यासाठी आवश्यक असते.
- v) **समान उद्दिष्ट्ये आणि ध्येय :** येथे प्राथमिक समूहामधील सदस्यांमध्ये उद्दिष्ट्ये किंवा ध्येयाची साम्यता दिसून येते. यांतील सदस्य एकमेकांचा आदर करतात आणि सर्व प्रकारच्या भावना

एकमेकांसोबत वाटून घेतात.

(vi) परस्परसंबंध हेच साध्य : प्राथमिक समूहातील संबंध म्हणजे कोणतेही उद्दिष्ट साध्य करण्याचे साधन नसून ते परस्परसंबंध हेच त्या समूहाचे साध्य असते. या समूहातील संबंध हे अगदी स्वाभाविक असतात.

(vii) अनौपचारिक नियंत्रण: प्राथमिक समूहातील सदस्यांवर कोणत्याही प्रकारचे औपचारिक नियंत्रण नसते. ते परंपरागत आणि भावनिक बंधावर आधारित असतात.

वरील सर्व वैशिष्ट्यांबरोबरच व्यक्तिगत संबंध, समाविष्ट संबंध, सहज किंवा स्वयंस्फूर्त संबंध, निसर्गतःच असलेली तुलनात्मक अतुटता किंवा स्थायीभाव हे देखील प्राथमिक समूहाचे काही गुणधर्म आहेत.

२) दुय्यम समूह : दुय्यम समूह म्हणजे औपचारिक, व्यक्तिनिरपेक्ष समूह. हा समूह प्राथमिक समूहाच्या अगदी विरुद्ध असतो आणि त्याचे गुणधर्मही त्यापेक्षा अगदी वेगळे आहेत. उदाहरणार्थ, राष्ट्र, राजकीय पक्ष आणि कामगार संघटना इत्यादी. या समूहातील सदस्यांमध्ये मर्यादित सान्निध्य किंवा जवळीक दिसून येते.

ड्रेसलर आणि विलिस यांनी दुय्यम समूहाची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे.

“ज्या समूहातील सदस्यांमधील परस्परसंबंध व्यक्तिनिरपेक्ष असतात त्या समूहांना दुय्यम समूह असे म्हणतात”.

* दुय्यम समूहाची वैशिष्ट्ये

(i) मोठे आकारमान : दुय्यम समूह हा आकाराने मोठा असतो. प्राथमिक समूहाच्या मानाने यातील सदस्यत्व हे अमर्याद असते.

(ii) अप्रत्यक्ष संबंध : या समूहातील सभासदांचे संबंध हे सामान्यतः अप्रत्यक्ष स्वरूपाचे असतात. हे संबंध पत्र, दूरध्वनी, ई-मेल, व्हॉट्स अप इत्यादींवर अवलंबून असतात. हे संबंध अप्रत्यक्ष असतात कारण या व्यक्ती एकमेकांपासून दूर अंतरावर असतात.

(iii) व्यक्तिनिरपेक्ष किंवा वस्तुनिष्ठ संबंध : दुय्यम समूहातील व्यक्ती या बऱ्याचदा एकमेकांना वैयक्तिकरित्या ओळखत नसतात. त्याच्या मोठ्या आकारामुळे त्यांच्यामध्ये मर्यादित वैयक्तिक आंतरक्रिया होत असतात. हर्टन आणि हंट यांच्या मते, ‘दुय्यम समूह हे ध्येयाभिमुख असतात.’

(iv) हेतुपुरस्सर स्थापना : एक ‘विशिष्ट स्वारस्य समूह’ म्हणून दुय्यम समूह हे यातील सदस्यांची ध्येय पूर्ण करण्यासाठी किंवा भागवण्यासाठी जाणीवपूर्वक स्थापन केलेले असतात.

(v) औपचारिक संबंध : दुय्यम समूहातील सदस्यांचे संबंध औपचारिक असतात. ते नियम, कायदे, कार्यपद्धती यांवर अवलंबून असतात.

प्राथमिक समूह	दुय्यम समूह
समोरासमोरील जवळचे संबंध	आंतर राखून असणारे संबंध
परस्पर सहकार्य हा पाया	परस्पर सहकार्य अवघड
व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनामध्ये सहायक	व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनामध्ये असहायक
अनौपचारिक संबंध	औपचारिक संबंध
भौतिक सान्निध्य	भौतिक दूरत्व / अंतर
आकाराने लहान	आकाराने मोठा
नात्यातील स्थायीभाव	जास्त काळ न टिकणारे / स्थायी नसणारे
सदस्यत्व व ओळख हेच साध्य असते.	विशिष्ट उद्दिष्ट पूर्तीसाठी जाणीवपूर्वक निर्मिती
परस्परांतील नाते हेच अंतिम साध्य असते.	परस्परांतील संबंध हे साध्य गाठण्याचे साधन असते.

अनौपचारिक नियंत्रण	औपचारिक नियंत्रण
उदाहरणार्थ, कुटुंब, सहकारी समूह, शेजार, नात्यांचा समूह किंवा नात्यातील माणसांचा समूह.	उदाहरणार्थ, राष्ट्र, राज्य, व्यावसायिक कंपनी, कामगार संघटना.

उपक्रम - २

प्राथमिक आणि दुय्यम समूहाच्या आंतरक्रियांच्या छायाचित्रांचा वापर करून छायाचित्र निबंध तयार करा. विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या जवळच्या ठिकाणी जाऊन आपल्याकडील साधनांद्वारे (उदा., मोबाइल) विविध समूहांमधील आंतरक्रिया कशा घडतात किंवा काय स्वरूपाच्या असतात हे टिपण्याचा प्रयत्न करा.

छायाचित्र निबंध कसा तयार करावा यासाठी पुढील लिंकला भेट द्या.

<http://www.collectivelens.com/blog/creating-photo-essay/>

*** संदर्भ समूह :** रॉबर्ट मर्टन या समाजशास्त्रज्ञांनी संदर्भ समूह ही संकल्पना मांडली. रॉबर्ट मर्टन यांच्या मते, ज्या भूमिका व स्थान मिळवण्याची व्यक्तींची इच्छा असते अशाच समूहाकडे व्यक्ती संदर्भ समूह म्हणून बघतात. संदर्भ समूह म्हणजे असे समूह ज्यांच्या संदर्भाने व्यक्ती स्वतःच्या गुणवत्ता, परिस्थिती, दृष्टीकोन, मूल्य आणि वर्तनाचे मूल्यमापन करत असतात. म्हणूनच संदर्भ समूह म्हणजे असा गट ज्याच्याशी आपण आपली तुलना करतो. आपण आपल्या वर्तणुकीला आणि दृष्टिकोनाला मार्ग दाखवण्यासाठी संदर्भ समूहांचा वापर करतो आणि सामाजिक प्रमाणके ओळखण्यासाठी ते मदत करतात. भूतकाळात ज्याचा आपण भाग होतो किंवा भविष्यकाळात आपण ज्याचा भाग होऊ शकतो असा समूह म्हणजे संदर्भ समूह होय (एखादी लग्न झालेली व्यक्ती तिच्या/त्याच्या लग्न न झालेल्या

मित्र, मैत्रिणीला संदर्भ समूह म्हणून पाहू शकते; जरी त्यांना माहीत असले की या समूहाचे आपण कायमचे सभासद नाही आहोत तरीही). इथे एक गोष्ट जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते की आपल्यापैकी बरेच जण हे अनेक संदर्भ समूहांवर अवलंबून असतो. संदर्भ समूह हे अनौपचारिक आणि औपचारिक अशा दोन प्रकारचे असतात.

बरेच संदर्भ समूह हे अनौपचारिक संदर्भ समूह असतात. या समूहातील व्यक्ती या व्यक्तिगत पातळीवरच संवाद साधत असतात. उदा., अनौपचारिक संदर्भ समूहामध्ये - कुटुंब, सहकारी समूह येतात.

औपचारिक संदर्भ समूहाचे विशिष्ट ध्येय किंवा उद्दिष्ट ठरलेले असते. त्यांची विशिष्ट अशी रचना व अधिकाराच्या जागा ठरलेल्या असतात. औपचारिक संदर्भ समूहामध्ये कामगार संघटन, सर्वोच्च न्यायालय इत्यादी येतात.

संदर्भ समूहावरील अधिक माहितीसाठी खालील लिंक पहा.

<https://study.com/academy/lesson/referencegroup-in-sociology-definition-examples-types.html>

३.४ सामाजिक दर्जा, सामाजिक भूमिका, सामाजिक नियमने

प्रत्येक समाजामध्ये सामाजिक दर्जा, सामाजिक भूमिका आणि सामाजिक नियमने या एकमेकांशी संबंधित संकल्पना असतात. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा विशिष्ट असा दर्जा असतो. आपण आपल्या समाजातील स्थानानुसार भूमिका बजावत असतो. समाजामध्ये व्यक्तींच्या भूमिका आणि वर्तणुकीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी काही शिस्त आणि कायदे असतात, त्यांनाच 'सामाजिक नियमने' असे म्हणतात. या तीन पायाभूत संकल्पना पुढीलप्रमाणे-

३.४.१ सामाजिक दर्जा

प्रत्येक व्यक्तीची समाजामध्ये स्वतःची अशी एक स्वतंत्र ओळख असते. त्यातूनच त्या व्यक्तीचे समाजातील स्थान किंवा दर्जा ठरतो.

व्यक्तीचे सामाजिक परिस्थितीतील आणि नात्यातील स्थान म्हणजेच सामाजिक दर्जा होय. सामान्यतः आपण बऱ्याचदा एखाद्या व्यक्तीचा सामाजिक दर्जा उच्च किंवा कनिष्ठ आहे असे म्हणतो. एखाद्या व्यक्तीची समाजातील प्रतिष्ठा आणि त्याची समाजातील सत्ता यावर आपण त्याचा दर्जा ठरवत असतो.

व्याख्या

१. **राल्फ लिंटन** : “विशिष्ट व्यवस्थेमध्ये एखाद्या व्यक्तीने विशिष्ट वेळेस मिळवलेले स्थान म्हणजे दर्जा होय.”

२. **ऑक्सफर्ड डिक्शनरी** : “एखादी व्यक्ती, देश किंवा संस्था यांना ठरवून दिलेले अधिकार आणि जबाबदारी यांनुसार त्यांचे केलेले अधिकृत वर्गीकरण म्हणजे दर्जा होय.”

३. **टॉलकॉट पार्सन्स** : “दर्जा म्हणजे भूमिकेचा स्थानात्मक पैलू होय.”

वरील व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की दर्जा ही एक तुलनात्मक संज्ञा आहे. आपल्या समाजामध्ये एखादी व्यक्ती राष्ट्राचा राष्ट्रपती, विद्यापीठाचा कुलगुरू, जिल्हाधिकारी, बँक मॅनेजर, कामगार नेता, शिक्षक, पालक, सैनिक, विद्यार्थी, मुलगी इत्यादी दर्जा मिळवू शकतात. जरी असे असले तरी प्रत्येक ठिकाणी प्रत्येक व्यक्तीचा दर्जा हा बदलू शकतो. उदा., घरी पालक असलेली व्यक्ती शाळेत शिक्षक असू शकते किंवा दुकानात ग्राहक म्हणून किंवा एखाद्या राष्ट्राची नागरिकसुद्धा असते.

दर्जाचे प्रकार

राल्फ लिंटन यांनी दर्जाचे ‘अर्पित दर्जा’ आणि ‘अर्जित दर्जा’ असे दोन प्रकार सांगितले आहेत.

(१) **अर्पित दर्जा** : हा दर्जा समाजाने व्यक्तीला दिलेला किंवा बहाल केलेला असतो. सामान्यतः जन्माने हा दर्जा मिळतो. हा वय, लिंग, नाते संबंध, वंश इत्यादींवर आधारित असतो. मुळात हे निर्धारक जीवशास्त्रीय असतात, परंतु आपल्या संस्कृतीमध्ये सामाजिक अर्थाने ते अधिक महत्त्वपूर्ण आहेत.

(२) **अर्जित दर्जा** : अर्जित दर्जा म्हणजे व्यक्ती स्वतःच्या प्रयत्नांनी समाजामध्ये जे स्थान मिळवते त्यास अर्जित दर्जा असे म्हटले जाते. व्यक्ती स्वतःच्या विशेष कौशल्यांच्या आधारे स्थान किंवा दर्जा प्राप्त करते. राजकीय, क्रीडा, शिक्षण आणि उद्योग या सर्व सामाजिक क्षेत्रांत हे दिसून येते.

अर्पित दर्जा	अर्जित दर्जा
हा जन्मावर आधारित असतो.	हा स्वतःच्या योग्यता किंवा प्रयत्नांनी मिळवतात.
व्यक्तीचे शारीरिक घटक जसे की वय, लिंग, नाते-संबंध यांच्याशी संबंधित.	व्यक्तीच्या बुद्धिमत्ता, कौशल्ये, महत्त्वाकांक्षा, योग्यता, प्रयत्न यावर आधारित.
गतिशीलतेचा अभाव.	अधिक गतिशील.
आधुनिक समाजामध्ये याला अधिक महत्त्व नाही.	आधुनिक समाजामध्ये अधिक महत्त्वाचे मानले जाते.

३.४.२ सामाजिक भूमिका

दर्जाच्या कार्यात्मक पैलूला ‘भूमिका’ असे म्हणतात. हा दर्जाच्या कर्तव्याशी संबंधित आचरणाचा किंवा वर्तणुकीचा पैलू आहे. समाजातील व्यक्तीच्या स्थानानुसार जेव्हा ती व्यक्ती वर्तणूक करते तेव्हा त्यास ‘भूमिका’ असे म्हटले जाते. त्यामुळे दर्जा आणि भूमिका एकमेकांना पूरक असतात. दर्जा आणि भूमिका या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

व्याख्या

(१) **राल्फ लिंटन** : “सामाजिक स्थानाचा गतिशील पैलू म्हणजे भूमिका होय.”

(२) **एलि चिनाँय** : “व्यक्तीच्या सामाजिक स्थानानुसार जी वर्तनप्रणाली अपेक्षित असते त्याला भूमिका म्हणतात.”

(३) **ऑक्सफर्ड डिक्शनरी** : “एखाद्या विशिष्ट परिस्थितीमध्ये व्यक्तीकडून अपेक्षित असलेले वर्तन म्हणजे त्या व्यक्तीची भूमिका होय.”

भूमिकेशी संबंधित संकल्पना

(१) **भूमिका वठवणे** : एखाद्या ठरावीक परिस्थितीमध्ये व्यक्ती जी भूमिका बजावते त्यास भूमिका वठवणे असे म्हणतात.

(२) **भूमिका संच** : विविध भूमिकांचा समुच्चय म्हणजे भूमिका संच होय. उदा., एखाद्या विद्यापीठातील प्राध्यापक हे शिकवणे, संशोधन, सल्लागार, प्रशासन, प्रकाशन, परीक्षक (Examining) इत्यादी भूमिका निभवत असतो.

(३) **भूमिका तणाव** : एखादी भूमिका निभावताना अपेक्षित वर्तनाची पूर्तता करताना येणाऱ्या अडचणींमुळे निर्माण होणारा ताण म्हणजे भूमिका तणाव होय.

भूमिका तणाव

(४) **भूमिका संघर्ष** : विशिष्ट परिस्थितीमध्ये व्यक्तीकडून अपेक्षित दोन किंवा अधिक भूमिकांच्या विसंगततेमुळे भूमिका संघर्ष निर्माण होतो. उदा., एखादी नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला घरातील तिची भूमिकाही सांभाळावी लागते.

(५) **भूमिका निर्गमन** : हेलेन रोज यांच्या मते व्यक्तींच्या अस्मितेसाठी महत्त्वाची असणारी भूमिका जेव्हा व्यक्तीला सोडावी लागते किंवा त्या भूमिकेतून बाहेर पडून एक नवीन भूमिका किंवा ओळख आत्मसात

करावी लागते तेव्हा या प्रक्रियेला भूमिका निर्गमन असे म्हणतात.

भूमिका निर्गमन

उपक्रम - ३

भूमिकेतील संघर्ष व तणाव समजून घेण्याकरता वर्गात भूमिकाभिनय (Role play) चे आयोजन करा.

उदा., कमवत्या स्त्रीला घरात व घराबाहेर विविध भूमिका कराव्या लागतात.

३.४.३ सामाजिक नियमने

कोणताही समाज किंवा सामाजिक समूह हा नियमनांशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. नियमने ही मुख्यतः समाजातील लोकांच्या सामाजिक आंतरक्रिया सहज सोप्या व्हाव्यात यासाठी बनवलेली असतात. प्रत्येक ठिकाणी व्यक्तीचे आचरण कसे असावे यासाठी नियमने ही मार्गदर्शन करत असतात. ती सामान्यतः ‘समूह वर्तणुकीचे मानक’ असतात. नियमने हा शब्द लोकरूढी, लोकनीती, चालीरीती, कायदे, प्रथा-परंपरा इत्यादींसाठी वापरला जातो. नियमने समाजातील अनुचलनाशी संबंधित असतात. अनुचलनामुळे समाजामध्ये स्थिरता, शांतता आणि व्यवस्था निर्माण होते. मुळात समाज ही एक नियमनात्मक व्यवस्था आहे.

व्याख्या

१. **शेरीफ आणि शेरीफ** : “प्रमाणित सामान्यीकरणाशी संबंधित ज्या वर्तणुकीच्या पद्धती असतात त्यास सामाजिक नियमने असे म्हणतात.”

२. **हॅरी जॉन्सन** : “नियमने म्हणजे अशा अमूर्त पद्धती ज्या वर्तणुकीवर मर्यादा प्रस्थापित करतात.”

३. **लाईट आणि केलर** : “व्यक्ती त्यांच्या नातेसंबंधात एकमेकांशी वर्तणूक करताना ज्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे अनुकरण करतात त्यांना नियमने म्हणतात.”

नियमनाचे प्रकार

१. **लोकरूढी** : ही संज्ञा १९०६ मध्ये **विल्यम सम्नर** यांनी वापरली. त्यांच्या मते समाजामध्ये रूढ असणाऱ्या वर्तनपद्धती म्हणजेच लोकरूढी होय. उदा., जेवणाच्या पद्धती जसे की फक्त हाताच्या बोटांचा वापर करून जेवणे, चॉपस्टीकचा उपयोग करून जेवणे, काटा चमचा आणि चमचा वापरून जेवणे, साडी परिधान करण्याच्या पद्धती.

२. **लोकनीती** : **विल्यम सम्नर** यांच्या मते समाजहिताच्या दृष्टीने समाजात दृढ झालेले व पूर्वापार चालत आलेले रीतीरिवाज म्हणजे लोकनीती होय. लोकनीतींच्या मार्फत व्यक्तींवर कडक निर्बंध लादले जातात. लोकनीती या लोकरूढींपेक्षा अधिक कडक असतात. उदा. विवाहपूर्व लैंगिक संबंधांवर निर्बंध असणे.

३. **कायदा** : कायदा हा समाजाचा महत्त्वाचा आणि आवश्यक घटक आहे. हा एक वैश्विक घटक आहे आणि सर्वांनी त्याचा स्वीकार करणे अनिवार्य आहे.

कार्ल मॅनहार्डम यांनी कायद्याची व्याख्या देताना म्हटले आहे की, कायदा म्हणजे अशा नियमांची यादी की जे राज्याच्या न्यायालयाकडून ठरावीक

परिस्थितीमध्ये लागू केले जातात.

गुंतागुंतीच्या समाजामध्ये कायदे अनिवार्य असतात.

कायद्याचे दोन प्रकार आहेत.

(अ) **पारंपरिक कायदा** : हे कायदे आदिवासी त्याचप्रमाणे ग्रामीण समाजामध्ये पाळले जातात हे लिखित स्वरूपाचे नसून मौखिकरित्या प्रसारित केले जातात.

(ब) **अधिनियमित कायदा** : हे कायदे लिखित स्वरूपात असतात. हे कायदे आधुनिक, गुंतागुंतीच्या आणि गतिशील समाजामध्ये महत्त्वाचे तसेच अनिवार्य असतात. त्या विशिष्ट समाजामध्ये सर्वांसाठीच ते लागू असतात. उदा., हिंदू विवाह कायदा - १९५५; घरगुती हिंसाचार कायदा - २००५.

उपक्रम - ४

आपल्या रोजच्या जीवनामध्ये दिसून येणाऱ्या लोकरूढी आणि लोकनीती यांची यादी बनवा.

या पाठात समाज, समुदाय, समूह, दर्जा, भूमिका, सामाजिक मूल्ये आणि नियमने अशा मूलभूत समाजशास्त्रीय संकल्पना आपण अभ्यासल्या. या मूलभूत संकल्पना स्पष्ट झाल्यामुळे आता पुढील पाठातील सामाजिक संस्थांच्या महत्त्वाचे आकलन होण्यात निश्चितच मदत होईल.

सारांश

- समाजशास्त्राचा नव्याने अभ्यास करणाऱ्यांसाठी समाजशास्त्राच्या पायाभूत संकल्पना समजून घेणे अगदी महत्त्वाचे आहे.
- ऑरिस्टॉटलच्या मते, ‘माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे.’
- समाज म्हणजे सामाजिक संबंधाची व्यवस्था आहे.
- समुदाय हे आकाराने लहान किंवा मोठे असतात.
- मॅकआयव्हर यांच्या मते, परिसर आणि समुदाय भावना हे समुदायाचे पायाभूत घटक आहेत.
- समुदाय भावनेमध्ये आपलेपणाची भावना, भूमिकेची भावना आणि अवलंबित्वाची भावना असते.
- सामाजिक समूह हे सामाजिक आंतरक्रियांमधून

निर्माण होत असतात.

- दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक व्यक्तींच्या सहभागावर सामाजिक समूहांची निर्मिती अवलंबून असते.
- सामाजिक समूहांचे विविध प्रकार आहेत.
- कुले यांनी प्राथमिक समूहाची संकल्पना मांडली आहे. प्राथमिक आणि दुय्यम असे समूहाचे वर्गीकरण केले जाते.
- सामाजिक परिस्थितीमध्ये किंवा व्यवस्थेमध्ये व्यक्तीच्या असलेल्या स्थानाला सामाजिक

दर्जा म्हणतात.

- सामाजिक दर्जाचे अर्पित व अर्जित असे दोन प्रकार पडतात.
- दर्जाचा कार्याक पैलू म्हणजे भूमिका.
- दर्जा आणि भूमिका हे दोन्ही एकमेकांशी परस्पर संबंधित आहेत.
- सामाजिक नियमने ही समूहाच्या वर्तणुकीच्या मानकाशी संबंधित असतात.
- नियमने हा शब्द लोकरूढी, लोकनीती आणि कायदे यांचे प्रतिनिधित्व करतो.

◦ स्वाध्याय ◦

प्र.१(अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

१. समाज हा यावर आधारित आहे.
(सहकार्य, स्पर्धा, संघर्ष)
२. गाव हे समुदायाचा भाग आहे.
(ग्रामीण, शहर, महानगर)
३. कुटुंब हे या गटाचे उदाहरण आहे.
(मोठा, प्राथमिक, औपचारिक)
४. सामाजिक दर्जा हा व्यक्तीच्या समाजातील संबंधित असतो.
(कार्य, स्थान, उद्दिष्ट)

(ब) चुकीची जोडी दुरुस्त करून लिहा.

१. (i) कुटुंब - ऐच्छिक समूह
(ii) जात - अनैच्छिक समूह
(iii) गाव - प्राथमिक समूह
(iv) कामाचे ठिकाण - दुय्यम समूह

(क) प्रत्येक विधान वाचा आणि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा.

भूमिका, लोकरूढी, समाज

१. वर्गात वेळेवर येणे हे विद्यार्थ्यांचे कर्तव्य आहे.

२. भारतात अनेक ठिकाणी हाताने जेवण्याची पद्धत आहे.

(ड) अधोरेखित शब्दाच्या जागी अचूक शब्द लिहून विधाने पूर्ण करा.

१. रोजच्या जीवनात अवलंबल्या जाणाऱ्या नियमांना कायदा म्हणतात.
२. कुटुंब हे ऐच्छिक समूहाचे उदाहरण आहे.

प्र.२(अ) दिलेल्या संकल्पनेचे योग्य उदाहरण लिहा व तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा.

१. आर्थिक जीवनातील अर्जित दर्जा
२. विद्यार्थी म्हणून भूमिका संघर्ष

(ब) टीपा लिहा.

१. समाजाची वैशिष्ट्ये
२. प्राथमिक गटाची वैशिष्ट्ये
३. नियमनांचे प्रकार

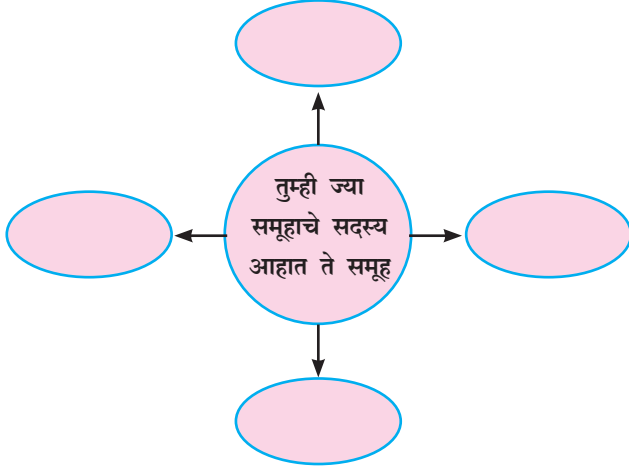
प्र.३ फरक स्पष्ट करा.

१. प्राथमिक गट आणि दुय्यम गट
२. अनैच्छिक गट आणि ऐच्छिक गट

प्र.४ खालील संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

१. संदर्भ गट
२. भूमिका संघर्ष

प्र.५ (अ) पुढील संकल्पना चित्र पूर्ण करा.

(ब) खालील विधाने चूक की बरोबर हे सांगून सकारण स्पष्ट करा.

१. समाज कधीच बदलत नाही.
२. समुदायामध्ये राहणाऱ्या व्यक्तींमध्ये एकत्रित जीवन जगण्याची जाणीव असते.

प्र.६ आपले मत नोंदवा.

१. लोकरूढी, लोकनीती आणि कायदे यांचा एकमेकांशी कसा संघर्ष होतो ते सांगा.
२. सामाजिक जीवनात भूमिका संघर्ष अटळ आहे असे तुम्हाला वाटते का?

प्र.७ खालील प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर लिहा. (साधारण १५०-२०० शब्द)

तुम्ही सदस्य असलेले कोणतेही दोन दुय्यम समूह ओळखा. तुम्ही सांगितलेल्या समूहांचा संदर्भ घेऊन समूहाची चार वैशिष्ट्ये सांगा.

उपक्रम

तुमच्या महाविद्यालयातील/शाळेतील एक आणि तुम्ही राहता त्या परिसरातील एक असे दोन समूह निवडा आणि त्या दोन्हीमध्ये खालील मुद्द्यांच्या आधारे तुलना करा.

- १) समूहाचा आकार
- २) समूहाच्या सभासदत्वाविषयीचे नियम
- ३) समूहाची बांधणी

